

צבי גבאי

החברה והפוליטיקה בעולם
הערבי בראי השירה

הגורם המרכזי שעיצב את הלאומיות הערבית הוא, ללא ספק, השפה הערבית. שפה זו היא מקור גאוותם של הערבים, ובה קוראים, כותבים ומשוחחים. זר שרוצה להבין את הערבים חייב ללמוד את שפתם, לקרוא את ספרותם ושירתם ולהאזין לצליליה. החברה הערבית מאופיינת כחברה המבטאת את עצמה במילים. ההיסטוריון פואד עג'מי מצא כי השפה הערבית היא גורם בעל משקל מרכזי בתפיסת הלאום הערבי, עד כי לעתים היה בכוחה בלבד להגביל קדמה והתחדשות תרבותית. השפה הערבית יצרה חומה שהפרידה בין התרבות המערבית לתרבות הערבית. כדי לטפס על החומה, צריך איש המערב להבין את משמעות השפה ומטבעות לשונה. פוליטיקאי ערבי נמדד על פי השליטה שלו בשפה הערבית וברטוריקה שלו להלהבת ההמונים ולהסתה נגד היריב. עוצמתה הלשונית של השפה הערבית נטעה בלב הערבים, בכל רובדי החברה, את האמונה בייחוד שפתם. עושרה המילולי וכללי דקדוקה ההגייוניים חיזקו בלבם תחושה זו. הם האמינו שבגלל תכונות אלו – נבחרה הערבית על ידי אלוהים לכתיבת הקוראן, ובכך זכתה לסממני קדושה ונצחיות.

מרכזיות השירה הערבית

הכרת הערבים בצורה עמוקה תבוא אם כן מתוך קריאת יצירותיהם הספרותיות, ובראש ובראשונה השירה, שהאומה הערבית קשורה אליה בטבורה ובנימי נשמתה. שירה זו מדוקלמת בכל אתר ומעל גלי האתר, במועדונים ובירידי שירה, וביכולתה להשפיע על מאזיניה השפעה מאגית. ההתלהבות שבה מתקבלים זמרים ומשוררים ידועים – מעידה כאלף עדים על התייחסות הציבור הערבי למשוררים ולשירה. מקומו של המשורר בתרבות הערבית העתיקה היה מרכזי – הוא ישב לימינו של ראש השבט ושימש כשופר להנהגה, הלהיב את הלוחמים, היה להם נביא זעם ושיכח אותם בניצחונותיהם. השירה תפסה את המקום הגבוה של היצירה התרבותית הערבית.

ניזאר קבאני, הנחשב לאחד המשוררים הגדולים במאה העשרים, היטיב לתאר את ההשתעבדות לשירה של האומה הערבית בשירו 'השירה היא האימפריאליזם היפה', שנפתח במילים: "הערבים נכנעו לאימפריאליזם של השירה/ יותר מאלף וחמש מאות שנה/ לא התקוממו נגדה/ לא נלחמו בה/ ולא התלוננו בפני מועצת הביטחון/ או בפני בית הדין הבינלאומי/ היה זה אימפריאליזם יפה, מעודן, מענג ותרבותי".

קבאני המשיך ותיאר את הקשר הגורדי שבין הערבים לשירה: "הערבי לא יכול לסלק מעליו את אצטבות ספרי השירה/ כך יחסל את זהותו/ כפי שהסיני אינו יכול לברוח מהסיניות שלו/ והיהודי מהיהדותו, והאפריקני מאפריקניותו/ כך הוא אוכל את השירה ונושם את השירה/ וישן עם שירה ועוגב אחר שירה/ ומוליד ילדים לחופי השירה".

והוא מסכם:

"השירה היא כתובת קעקע החקוקה על גופותינו ונשמותינו/ לא ניתן

דחיות. שלמה נדחה מקרב חברת התלמידים ואילו המורה, בהיותה מורה מחליפה, ממוקמת בשולי מערכת החינוך.⁵ היא שפופה (כתפיה שמוטות), ונוהגת כמי שאין לה עוד מה להוכיח או להפסיד. היא מעשנת בנוכחות התלמידים, ואינה מתאמצת לפתור את הבעיה שהתגלעה בין שלמה לבין שאר התלמידים. כמי שאין לה מה להציע, מלבד הפגנת סימני אחרון כלפי הילד הרהוי, שהיא מושיטה לו יד והופכת לבת זוג. המאפיינים, התכליות והתכונות המיוחדים למורה שונים מסיפור לסיפור, אולם בכל הסיפורים עוברת כחוט השני הזיקה בין דמות המורה לבין התכנים היהודיים שהוא מייצר, אם ברוח הדת האורתודוקסית ואם ברוח החילונית. מגוון הציבורים מעיד, כדברי אבנר הולצמן, דווקא על "צד הקרבה והשיתוף שמעל לכל ההבדלים" (הולצמן 2006). המרחב התרבותי, הציבורי והפוליטי, בו פועל המורה, משקף את רעיון הלאומיות, שינק מיסודות דתיים אורתודוקסיים מזה ומחילונית מודרנית מזה, שהיה לכוח מוביל בהתפתחותה של הצינונות. קל להיווכח בשוני שהסיפורים מייחסים למורים בשל רקעם, הסביבה שבה הם פועלים והתכלית החינוכית העומדת בראש מעייניהם. בחינוך המסורתי הקהילה עומדת במרכז של העשייה החינוכית ואילו בחינוך המודרני – הפרט. בתווך, שבין השניים, ניצבת דמות המורה כסוכן לפיתוח התודעה האזרחית במציאות של מדינה ריבונית ומערכת מוסדית ממלכתית.

ביבליוגרפיה

Gribskov, Margaret. "Feminism and the woman school Administrator" בעריכת Biklen S.K and Brannigan M.B. Women ans Educational Leadeship (D.C Heath), 1980.

Olney, James. Memory&Narrative,The Weave of Life - Writing. Chicago: The University of Chicago, 1998.

א.ב. יהושע. בתחילת קיץ 1970. שניה. ירושלים ותל-אביב: שוקן, תשל"ה.

אוחנה, דוד. "האם צלבנים אנחנו?" גג, בטאון איגוד כללי של סופרים בישראל, 5 2001: 9-22.

אסישקין, מנחם. "תפקיד המורה" - ב-למנחם אסישקין ליובל השבעים, 250-255. ירושלים: הועד להוצאת הספר, תרצ"ד.

אלמוג, עוז. הצבר - דיוקן. תל אביב: עם עובד, 1997.

פרידה משרוליק. חיפה: אוניברסיטה חיפה, זמורה-ביתן, 2004.

אשכנזי, יפתח. "אמת ובדין על פי ההיסטוריון הפוסט מודרני החשוב בעולם". 20 7 2013.

בריינק, מנחם. "ספרות והיסטוריה: הערות קטנות לנושא גדול". - בספרות והיסטוריה, בעריכת רעיה כהן יוסי מאלק, 33-43. ירושלים: מרכז שו"ר, 1999.

ברנר, יוסף חיים. פת שלמה. כרך ראשון, ב-כתבים, מאת יוסף חיים ברנר, 3-12. הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ח.

גינצבורג, אהרון מרדכי. אביעזר. וילנה, תרכ"ד.

דר, יעל. "חיול הצבר: ספרות הילדים העברית מתגייסת לחייל את קוראיה, 1939-1949". כרך ה, ב-סדן, בעריכת עודד מנדה-לוי, תנה נוה, 254-286. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשס"ב.

הולצמן, אבנר. "אשנבים חדשים לעולם הדמיון". חוליות - דפים למחקר ספרות יידיש ותרבותה, מס' 10 (2006): 95-105.

זלקין, מרדכי. אל היכל ההשכלה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשס"ח.

יזהר, ס. בטרם יציאה, חבוקק, השבוי. תל אביב: זמורה ביתן, 1991.

לוי, יהודה ליב. זכרונות והגינות. יהודה סלוצקי. ירושלים: ספרית דורות, תשכ"ח.

ליליינבלום, משה ליב. טטאת נעורים. ירושלים: מהדורת שלמה בריימן, תשל"ל.

מימון, שלמה. ספר חיי שלמה מימון. בתרגומו של י"ל ברוך. תל אביב, תשי"ג.

מלקינסון, רובין, ויצטום. אובדן ושכול בחברה הישראלית. הוצאה לאור, משרד הביטחון, 1993.

סטניסלבסקי, מיכאל. "התחלופיה של ההשכלה ברוסיה". ב-הדת והחיים, 126-166. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 1993.

קוטיק, יחזקאל. מה שראיתי... זיכרונותיו של יחזקאל קוטיק. בתרגומו של דוד אסף. כרך א. 2 כרכים. תל אביב: המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ט.

קרת, אתגר. צנורות. תל אביב: עם עובד, 1992.

5. המורה המחליפה נמצאת בדרג נמוך עד כדי כך, שאינה מאמינה עוד בכוחה המעצב, ומותרת על סמכותה כדמות חינוכית, תהליך זה החריף עם הפיחות במעמד המורה. כאשר התחלפו מורים-מפקדים-גברים במורות-מחנכות, כלומר בכוח עבודה נשי ברובו, ומחלש גם ככזה (Gribskov 1980).

השתקפות "האביב הערבי" בשירה

לנוכח "מכת הקור האסלאמית" שסופג "האביב הערבי", מפנים האינטלקטואלים הערבים את מבטם לבעייתיה של האומה הערבית בחיפוש אחר אשמים. אותם אינטלקטואלים הם שזרעו במשך שנים את ניצני הטלטלה, וייחלו לרפורמות שלטוניות, חברתיות ותרבותיות, מאוכזבים קשות מתוצאות "האביב הערבי". שנים התרעמו על ניצול "סוגיית פלסטין" כתירוץ לשליטת הדיקטטורים שבינתיים חלקם איבדו את שלטונם. לדידם הפוליטיקה הערבית חיסלה את רעיון "המולדת" והחליפה אותו ברעיון "המשטר". הסופר המצרי עלאא אל אסוואני תקף בספרו **בית יעקוביאן** בחריפות את חוסני מובארכ ושליטתו הממושכת במצרים. המשורר העיראקי עבד אל קאדר אל ג'נאבי כתב בשיריו כי ההיסטוריה "אנסה" את מאבקם של הערבים. הפובליציסט הסעודי עבד אל-לטיף מולחם כתב באינטרנט ב-6.10.2012 (יום השנה למלחמת יום כיפור) כי ישראל איננה האויב של הערבים, כי אם הדיקטטורים, הבערות וההזנחה.

קריאותיהם האמיצות של המשוררים הצמיחו שירה נועזת של משוררות, שהיה להן חלק חשוב במחאה החברתית. סועאד אל צבאח הכווייתית כתבה בשירה 'אשה בצוואר הבקבוק' על מצוקותיהן של הנשים ועל החובה לכלול אותן במאבקים החברתיים.

לנוכח המציאות העגומה בעולם הערבי והמלחמות החיצוניות והפנימיות הפורצות כמעט בכל מדינות ערב מדי יום, אמר הפובליציסט העיראקי באסל חוסיין כי האומה הערבית היא אומה בלי עתיד, משום שאין לה מנהיגים ראויים. התפרצות דע"אש (ארגון המדינה האסלאמית) למרחב ולתודעה הביאה את המשורר והוגה הדעות הבולט אדוניס (עלי אחמד סעיד), הסורי במוצאו, לטעון בשירו 'ציוצים מחוץ ללהקה' (אל היאת, לונדון, 2.10.2014) כי "הזמן הערבי אינו חולף עם מחוגי השעון, כי אם נמס בדמעות הילדים". אדוניס שואל בכתבתו כיצד מתכוננת החברה הערבית להתמודד עם בעיות העוני, החולי, הבערות, התפוצצות האוכלוסין, האבטלה, השפל התרבותי והתמוטטותו של הנכס העיקרי – השפה הערבית? המשורר המצרי פואד נג'ם, המכונה משורר האלף השלישי, מתאר במילים חריפות את הכאוס והאנרכיה שהשתררו בעולם הערבי בעקבות "האביב הערבי" ומגיע למסקנה כי האומה הערבית קברה את כבודה מתחת לעפר בעודה שוקקת חיים.

כך משתקפת האומה הערבית בדברי אינטלקטואלים ומשוררים ערבים בימיה הקשים, והם גם קוראים לה להתנער מההרס העצמי למען עתיד הדורות הבאים.

לסיכום: מעקב מעמיק אחר ההתפתחויות בעולם הערבי ובעיקר אחר כתיבתם של האינטלקטואלים, שהם עדיין גורם מוביל, אנו מחויבים בקריאת יצירותיהם התרבותיות שבמרכזה עומדת שירתם. כך נפתח רגישות תרבותית למתרחש באזור וניטיב יותר להבין את המנטליות הערבית.

כמוכן, לשם הגברת ההבנה בין העמים חשוכה ההדדיות. לצערנו מעטים האינטלקטואלים הערבים המוכנים להכיר את ישראל ואת התרבות היהודית. אדוניס, למשל, יצא בקריאת תיגר כנגד אלה המטילים חרם תרבותי על ישראל. גם אמין מעלוף, הסופר והאינטלקטואל הלבנוני החי בפריז, שספרו **זהויות קטלניות** פורסם (באוגוסט 2010) בעברית, אף הוא הביע התנגדות לחרם התרבותי המוטל על ישראל. ייתכן כי בתוך תוכם האינטלקטואלים שואפים להגיע לדגם החיים הדמוקרטיים שישראל מציבה בפניהם לפתרון בעיותיהם החברתיות והכלכליות, אך מובן שלא יאמרו זאת בפומבי. בשלב זה, הם זקוקים למנהיגים שיתעלו על עצמם ויקשיבו לקולותיהם של מי שניחנו בהבחנה האמיתית לבעיותיה של האומה הערבית.

להסירה במים, בסבון או בתרכיז כימי אחר".

בשיר אחר, 'מתי תשתתקנה הציפורים', מגדיר קבאני את סוג השירה שהאומה הערבית זקוקה לו:

"האומה הערבית איננה זקוקה לדברי שירה מרגיעים, למשתקי כאבים לשוניים... ולכדורי וליום. היא זקוקה למשוררים שמשימתם: הוצאת האומה ממצב חצי השיתוק בו היא שרויה, המונע ממנה את התנועה, הראייה, והמבט לעבר אופקי המאה העשרים ואחת."

קריאת השירים והמודעות ליחס הנלהב של ההמונים אליהם יסייעו רבות להבנתם של הערבים. ניתוח שירה של אום כולתום ותגובות הקהל הנלהבות היה מסייע רבות להבנת המנטליות התרבותית. הבנה טובה יכולה למנוע טעויות בהערכות מדיניות וגם צבאיות. ידוע כי האינטלקטואל המצרי ד"ר חוסיין פאוזי אמר למשורר חיים גורי במפגש ביניהם בקהיר בדצמבר 1977: "אילו קראתם את השירה שנכתבה במצרים לאחר 1967, הייתם יודעים שמלחמת אוקטובר 1973 היא בלתי נמנעת". זאת כמוכן אמירה כוללנית, אך היא מעידה על מרכזיות השירה בחברה הערבית.

השפה הערבית ומעמדה בישראל

השפה הערבית היא כאמור הכוח המלכד והכוח המבטא של האומה הערבית. היא הציגה חיוניות בצורותיה ובגמישות הבעותיה האמנותיות. האימפריאליסטים הבריטים והצרפתים, ששלטו במזרח התיכון, הכירו בהשפעתה המיתית של השפה הערבית. הבריטים אף הקימו רשת שיידור בערבית ששידוריה נועדו לכל המדינות הדוברות ערבית. רשת זו – הבי-בי-סי, פועלת עד היום וידועה במהימנות דיווחיה ובתפוצתה הרחבה בקרב דוברי הערבית בעולם. במקביל ניסו האימפריאליסטים לפתח שפות עממיות ודיאלקטים מקומיים, אך הניסיון כשל, ולאומה הערבית יש שפה אחת כתובה, שביטויה העיקרי הוא השירה.

בישראל שוררת הזנחה בתחום לימוד השפה הערבית. בפברואר 2014 התבשרנו שמשדר החינוך החליט לצמצם את לימודי הערבית בבתי ספר; החלטה תמוהה לנוכח הרמה הנמוכה של ידיעת הערבית הספרותית בישראל, אשר גורמת להבנה קלושה של המנטליות הערבית. אנחנו חיים באזור ששפת העמים החיים בו היא ערבית. ממצאי סקר שנערך באותה שנה מעלים כי רק 9.5% מהיהודים יודעים ערבית ברמת דיבור יום-יומי. אנו מחויבים לדעת ערבית כדי להרגיש שייכות לאזור, להבין את שפתו ותרבותו. אמנם עם קום המדינה נוצר מאגר אנושי – בעיקר מקרב העולים ממדינות ערב, במיוחד עיראק, מצרים וסוריה – שהיה בקיא בתרבות ובלשון הערבית, ושימש גורם מרכזי להעברת מסרים לשוניים ותרבותיים מישראל למדינות ערב ולהפך.

במרוצת הזמן הולך ומידלדל המאגר, ולצערנו לא נעשה די לרענונו בכוח צעיר הבקיא בשפה הערבית ובתרבות עמי האזור. הבנת הערבים מחייבת להרחיב את מאגר המזרחנים היודעים את שפת האזור ותרבותו ומכירים את התהליכים המדיניים והתרבותיים העוברים עליו. לכן מצופה מרשויות החינוך להגביר את לימוד הערבית ולא לצמצמו. בשונה ממרבית השפות, יש ערבית של משמע-אוזן וערבית של מקרא-עין, וקיים פער בין השפה הספרותית לבין להגי הדיבור המקומיים. אף כי ניתן לרכוש את להגי הדיבור ביתר קלות כאשר יודעים את השפה הספרותית; לאור קיומם של להגי דיבור רבים ותופעת הבערות הנרחבת, השירה מקבלת מעמד מרכזי ומלכד בחיים התרבותיים.

לנוכח מרכזיותה של מצרים בעולם התרבות, השירה והזמרה, במיוחד בתעשיית הסרטים, הלהג המצרי זכה למעמד בכורה על פני יתר הלהגים הערביים. לכן שירים רבים יחסית מוכרים בלהג זה. שיריהם של אום כולתום, מוחמד עבד אל וואב ופריד אל אטרש הם דוגמאות בולטות.